PROJEKT

ENCYKLOPEDYI STAROŻYTNOŚCI POLSKICH

J. I. KRASZEWSKIEGO

przyjęty przez Komisyję archeologiczną Akademii Umiejętności w Krakowie.

Odbitka ze Sprawozdań Akademii.

W KRAKOWIE,

W DRUKARNI UNIWERSYTETU JAGIELLOŃSKIEGO
pod zarządem I. Stelcla.

1875.

PROGRAM

SŁOWNIKA ARCHEOLOGICZNEGO

przez

J. I. KRASZEWSKIEGO.

„Posłuszny zaszczytnemu dla mnie wezwaniu czcigodnego prof. Łepkowskiego, któremu zawdzięczamy szczęśliwy pomysł wydania Słownika starożytności polskich, przychodzę zdać sprawę z powierzonego mi opracowania planu i programu wymienionego dzieła.

Nie pochlebiam sobie wcale, ażebym miał podołać trudnemu zadaniu temu, ani zarys ten uważam za rzecz skończoną i pełną, mogącą służyć do wykonania dzieła siłami zbiorowemi; poddaję go owszem najsnrowszéj krytyce i wywołać ją pragnę, aby sam przedmiot zyskał na tém.

Czujemy to wszyscy, że żyjemy w epoce przejścia i przełomu, gdy prąd nowych ideji rozrywa nici wiążące nas z przeszłością, zagrzebuje tradycyję, ściéra pamiątki; —

jesteśmy téż, sądzę, wszyscy tego przekonania, iż prawdziwy a zdrowy postęp i pochód ku nowemu życiu, tylko na podstawach starego może się rozwijać zgodnie z naturą ducha narodowego. Spuścizna przeszłości, praca wieków dziesięciu, nie może i nie powinna spełznąć marnie. Do nas, cośmy jeszcze żywéj przeszłości z ust ojców zaczerpnęli, należy szczątki jéj przekazać następcom.

Rozpierzchłego materyjału, mniéj więcéj opracowanego do takiego Słownika starożytności naszych mamy podostatkiem; zbywa nam na obrobieniu jego krytyczném, na ujęciu w pewną symetryczną całość, na zgodzeniu historyi naszéj z dziejami cywilizacyi i obyczaju otaczających nas narodów.

Polska stała jako węzeł pomiędzy wschodem a zachodem, tu zléwały się wpływy obojga, tu się jednoczyły dwa prądy, tu się przetrawiał i urabiał materyjał oryjentalny z zachodnim. Starożytności nasze, aby jasno i w świetle prawdziwém przedstawione być mogły, potrzebują z jednéj strony dokładnéj znajomości wschodnich i grecko-ruskich, z drugiéj, zachodnich: germańskich. Mamy z obu temi światami wiele wspólnego lecz i wiele od nich różnego, bo jesteśmy niby bronzem zlanym z dwu kruszców, mającym barwę i własności sobie właściwe.

Historyja więc starożytności naszych nie obejdzie się bez potrącenia o słowiańskie i o germańskie, dla wykazania zarówno pokrewieństwa i różnicy. Prace poprzednich badaczów na tém polu, mimo wielu zalet i wartości swéj, tém grzészyły po większéj części, iż polskiego życia objawy brały odrębnie, jako fenomena odosobnione i bez związku z ogólną historyją cywilizacyi europejskiéj. Ztąd fałszywe ich często rosły pojęcia i wykłady naciągane.

Prace w przedmiocie ogólnéj historyi cywilizacyi dokonane w Niemczech ostatniemi czasy, jakkolwiek nieświadomością rzeczy słowiańskich grzészące, mogą nam być zna-

komitą pomocą w badaniach naszych, aczkolwiek wiele w nich błędnych mniemań prostować przyjdzie.

Forma Słownika dla takiéj encyklopedyi starożytności jest najwłaściwsza, ale układ ten formą jest tylko. W głębi każdego podobnego dzieła, gwoli poszukiwaniom i ułatwieniu skazówek, ułożonego wedle głosek abecadła, musi tkwić ściśle obrachowana, systematycznie ujęta całość. Rozsypane te wyrazy powinny tworzyć pełną, logiczną, uporządkowaną encyklopedyję. Nie zaszkodziłoby nawet, ażeby skazówka systematyczna dołączona do dzieła, była zarazem usprawiedliwieniem planu jego i pomocą dla poszukiwań.

Jakkolwiekbyśmy pragnęli Słownik ten uczynić pełnym i wyczerpującym, wątpię, ażeby trudności wykonania dozwoliły nim objąć wszystko, co się starożytnościami zwać może. Wiele odrzucić przyjdzie, w wielu przedmiotach nadzwyczaj treściwie i krótko trzeba będzie przedmiot objąć i przedstawić. Lecz zadaniem wszelkiéj encyklopedyi, główném zdaniem naszém, nie jest wyczerpnięcie przedmiotu, ale jak najdokładniejsze wskazanie źródeł, to jest literatury jego. Pierwszą więc zasadą w wykonaniu, być musi wskazówka, tak własnych naszych, jak obcych autorów, ksiąg, rozpraw i wszelkiego rodzaju źródeł głównych i pomocniczych.

Żadna Encyklopedyja, gdyby najobszérniejsza, nawet Erscha i Grubera nie zastąpi źródeł pierwotnych, tych zaś wskazówka korzystniejszą jest dla czytelników, niż najtroskliwsze obrobienie, wedle pomysłu własnego.

Zachodzi potém pytanie, co pod ogólném mianem starożytności rozumieć mamy, co do ich zakresu należy' a co wyłączoném być powinno. Określenie ścisłe nader jest trudném, gdyż właściwie w starożytnościach mieszczono dawniéj wszystkie te zabytki, resztki i pozostałości, jakie się do poważnéj historyi włączyć nie dały, a bez których ona

wyjaśnioną być nie mogła. Religija, obyczaj, praca, podania, podstawy życia materyjalnego, uważane jako pojedyncze zjawiska i w historycznym swym przebiegu ujęte, mieściły się w starożytnościach. Rozszérzano plan niekiedy do zbytku, lub go ścieśniano do suchéj treści i wykładu znaczenia wyrazów, na przemiany były to encyklopedyje i glossaryja. Wedle pojęć dzisiejszych, starożytności głównie obejmować powinny to, co się zowie historyją kultury narodu, więc jego życie powszednie i publiczne, obyczaj religijny i świecki, wszystko, co właściwość narodową stanowi, począwszy od jadła i stroju, aż do uroczystości i obrzędów nacechowanych odrębnie; następnie, jeźli się tak wyrazić godzi, plastyczną stronę życia, świadectwo, jakie praca ludzka daje o przeszłości; skromne na pozór, lecz najpewniejsze wykształcenia kryteryjum. Dosyć jest skorupki rozbitego garnka, aby stopień cywilizacyi narodu ocenić, cóż gdy się jego wielostronną pracę artystyczną, rzemieślniczą i przemysłową obejmie całą!

Wyłączywszy więc właściwą historyję kraju, wszystko, co z życiem jest w związku, co je wyjaśnia i tłómaczy, tu należy.

Od panów zależy uznanie, czy Słownik ten ma obejmować starożytności polskie poczynając od epoki chrześcijańskiéj, to jest od wnijścia jéj w społeczeństwo powszechne ludów, czy sięgnąć aż do czasów przedhistorycznych. Byłoby, zdaje mi się, często trudném rozgraniczenie, a niełatwem pojęcie starożytności późniejszych, gdybyśmy pierwotną epokę wyłączyli. Zająć więc należy najprzód ten okres nierozjaśniony pomników pierwotnego bytu, który dziś jeszcze przedmiotowo tylko opisywanym i jako materyjał dla badań przyszłych pojętym być może. Wszystko, co dotąd nietylko u nas, ale w Europie uczyniono dla odsłonięcia tajemnic przedhistorycznéj epoki, coraz bardziéj przekonywa, iż szereg faktów, jakie mamy przed sobą, ani

o ich rzeczywistém znaczeniu, ani o epoce, do jakiéj pomniki się odnoszą, wyrokować nie dozwala. Słownik dać może pojęcie, spis tego, co u nas odkryto, porównany z tém, co się znalazło w wykopaliskach innych krajów.

Przedhistoryczne pomniki nasze, obejmą epokę kamienną pierwotną i nowszą i to, co z niéj pozostało, świadcząc o życiu pierwszych w kraju mieszkańców, więc szczątki, dozwalające wnioskować o pożywieniu, o odzieży i jéj ozdobach, w których tkwi pierwszy kunsztu zarodek, o mieszkaniach, do których należą budowy nadwodne (*Pfalbauten*), o cmentarzach i grobach, o naczyniach i wyrobach z gliny, tych świadkach pierwszéj cywilizacyi na całym świecie, w niezliczonych skorupach, rozsianych na wiekowych śmieciskach, Tu także objawia się instynktowo ideja formy, linij i piękna.

Ta najstarsza epoka kamienna, z narzędziami jéj d łowów i pracy, już grubo, już misternie obrobionemi, musi wykazać wszystkie ich typy i ocenić materyjał, z jakiego były wyrabiane, miejscowy lub przyniesiony, trzeba porównać kształty, wskazać wymiary i t. p.

Świéże badania jaskiń w okolicach Ojcowa i ślady troglodytów naszych, wzbogacą Słownik nader zajmującemi szczegółami.

Wiek kamienny, podzielony na dwa okresy, starożytny i nowszy, reprezentowany jest u nas wielą zabytkami. Niech mi tu będzie wolno wspomnieć nawiasowo, iż nowe wykopalisko trojańskie, Dra Schliemana, co do nazwania narzędzi kamiennych, ze względu ich obrobienia grubszego lub wykwintniejszego, jako pierwotnych i późniejszych, nierozwikłaną rzuca badaczom zagadkę. W Troi bowiem doskonaléj obrobione narzędzia kamienne znalazły się głębiéj, to jest okazały dawniejszemi, a grubsze, zwiastujące pewien upadek cywilizacyi téj epoki, przychodzą późniéj.

Dowodzi to tylko, jak z sądem i wnioskami stanowczemi śpieszyć się nie trzeba.

Epoka przejścia od kamienia do bronzu, po niéj wyroby bronzowe, srébrne i złote, bursztyn, szkło, wszystko, co do tego okresu należy, dostarczą mnogich danych do słownika.

Pierwsze ukazanie się żelaza, już nas do czasów historycznych prowadzi i zbliża do chrześcijańskiego świata, do Słowiańszczyzny, z której wydziela się jako siła żywotna i indywidualność odrębna — Polska. Epoka ta téż obfita w zabytki coraz dla nas jaśniejsze i zrozumialsze. Jak daleko pociągniemy granice téj Polski, której starożytności nas zajmują, jest téż pytaniem, które wymaga pilnego roztrząsania. Niektóre z krajów sąsiednich, w całość rzeczypospolitéj wchodzących, przybywały do związku lub odpadały od niego w różnych epokach. Gdybyśmy się ograniczyć chcieli w ciasnéj ziem starożytności, na przykład Litwy, Rusi, Liwów i Kuronów, tylko z tych czasów, w których one się z Polską zespoliły, ścisła ta logika byłaby dobrowolnem okaléczeniem przedmiotu badania. Nie ulega więc wątpliwości, że starożytności litewskie, pruskie, żmudzkie, liwskie i kurońskie, w części łotyskie nawet, a ruskie przedewszystkiém, do Słownika, chociażby treściwie zebrane, wejść muszą; tak samo nie wiem, czy Szlązk polski godzi się wyłączyć i wyrzec się go dla nauki dlatego, że się go wcześnie wyrzeczono politycznie.

Kwestyję tę granic, nie rozstrzygając jéj, poddaję pod rozpoznanie wasze. Obok niéj staje druga, granicy czasu. Sądziłbym, że ostateczną stanowić będzie początek naszego wieku. Być może, iż się wyda dziwném odniesienie do starożytności obyczajów i zabytków z przed lat siedmdziesięciu kilku, lecz stara Polska i przedłużony jéj żywot średniowieczny, szczególnym fenomenem ciągnął się aż do progu dni naszych. Jest to świetną właściwością dziejów

naszych, żeśmy powstrzymali się w pochodzie, stanęli w miejscu i opóźnieni, stanęli do życia u grobu.

Dziesięciowiekowe starożytności polsko-rusko-litewskie, stanowią już w sobie całość odrębną, która się rozkłada na działy, z natury fenomenów życia wynikające.

Oto jest krótki zarys ich, jaki krytyce i uzupełnieniu waszemu podajemy:

1) Jako tło życia, występuje naprzód sam kraj, jego natura, położenie, klimat, płody. Nie może się obejść Słownik bez krótkiéj chociażby jeografii archeologicznéj, bez wskazówki miejsc, w których z różnych epok życia znaleziono ślady. Może ona być bardzo treściwą, ale pominąć jéj się nie godzi, chociażby ograniczyć ją przyszło do wzmianki o miejscowościach najgłówniejszych, z wymienieniem źródeł, które o nich mówią obszérniéj.

2) Po ziemi idzie człowiek, więc wspomnienie plemion, które zamieszkiwały kraje Rzeczypospolitéj, z charakterystyką ras, ikonografiją i t. p. Nie możemy tu pominąć wędrownych osadników i kolonistów, tatarów, ormian, izraelitów, talmudystów, karaitów i cyganów; a nawet wędrownych Szotów i Węgrów, co po Polsce krążyli i do miast ściągniętych Niemców.

3) Dział trzeci obejmie pożywienie, używane u nas od czasów najdawniejszych, tak roślinne jak zwierzęce, pierwotny materyjał jego, sposób przyrządzania i przyprawy.

Jakkolwiek przedmiot ten zdawać się może małéj wagi, należy on do dziejów kultury, wykazuje wiele właściwości plemienia i jego charakteru. Weźmy na przykład tylko chléb u nas, przygotowanie doń mąki, obrzędy przy jego wypiekaniu, kształty tradycyjne rozmaite, użycie przy weselach, pogrzebach, przyjęciach gościnnych; korowaje weselne, pie-

rogi, placki i t. p. Monografija chleba sama przez się stanowi rozdział niezmiernego znaczenia. Tak samo zajmującą być może historyja potraw zwyczajnych, ofiarnych, świątecznych, pokarmów zakazanych i ulubionych... Wiąże się z tém stołowowy sprzęt cały, począwszy od misy i półmiska, do łyżki, na któréj Polacy lubili zapisywać krótkie apoflegmata. Tu język dopomaga do wyjaśnienia narzędzi zapożyczonych, a nawet epoki ich przyjścia do nas. Obok pokarmów, stoją napoje wszelkie, piwo, miód, wino, wódka, naczynia do picia używane, nakoniec późno przybyłe do nas narkotyki. Stary Rzączyński i Tylkowski dostarczają nader ciekawego i bogatego materyjału.

Nie będziemy się zbytnio rozszerzali nad każdym z osobna z tych działów starożytności naszych; w krótkości tylko wymieniając, co do każdego z nich należy. W Słowniku, zdaniem naszem, zbytnio rozpraszać pojedyńczych rozgałęzień nie należy, raczéj skupiać je, a wyrazami wyszłemi z użycia, wskazującemi do czego się odnoszą, ułatwiać poszukiwania.

4) Tak dział czwarty obejmie odzież, ubiór, strój i wszystko, co doń należy. Tu pojedyńcze studyja ułatwią gruntowniejszą pracę, a ogólna historyja ubioru europejskiego wskaże. co obce, a co u nas z różnych się urobiło pierwiastków. Ubiory ludu na szczególną zasługują uwagę, stroje obrzędowe, weselne, ich formy i nazwania. Ma swą historyję paciorka, sprzążka, naszyjnik, spinka, pierścień, wieniec i t. p.

5) Po odzieży idzie mieszkanie, począwszy od śladów pierwszych schronień w pieczarach i skałach, od prostych chałup i szałasów, horodyszcz, grodzisk, obejść i t. p. Chata i pałac, dwór, szopa, a w nich części składowe; wnętrza izby, ozdoby, podsienia, rzeźby...

Z budowami połączone obrzędy zakładzin, cześć kąta i proga, podwórka, odryny, studnie, płoty, wrota, przełazy. Szczególniéj najpiérwotniejsze nasze budowy wiejskie uwzględnione być muszą, chaty drewniane, gospody stare, spichrze, sirniki. W każdéj z prowincyj prawie budowy te są inne, a często ich skład oznacza plemię, któremu one służyły. Stary dwór szlachecki jest rozwielmożnioną chatą tylko, dopóki na sposób europejski przeistaczać się nie zaczął.

6) Dział szósty, sprzęty domowe obejmie, a naprzód naczynia gliniane najstarożytniejsze, pod względem ich kształtów, przeznaczenia i użycia; szklanne, kruszcowe..., daléj sprzęt drewniany domu, narzędzia powszedniéj pracy i życiu niezbędne.

7) Koleją przychodzi zagroda domowa. Sad, ogród, wirydarz, grzędy, drzewa i kwiaty, warzywa i owoce, rośliny i wiążące się z niemi podania.

8) Po nich zwierzęta domowe, z koniem na czele, wół, owca, ptactwo, których przyłaskawieuia i hodowli historyja 'znajdzie się w ogólnéj europejskiéj, nawet pies, przyjaciel człowieka i hodowane u nas niedźwiedzie, lisy, wydry i t. p. Piérwotne gospodarstwo leśne, barcie i pszczoły tu téż należą. W podaniach naszych grają ważną rolę zwierzęta, które do starożytnego świata należą. Pominąć nie można mieszkańców lasów naszych, zaginionego tura, zubra i zwierząt nawet bajecznych, żmij, bazyliszka, baranka, smoka, człowieka wodnego i leśnego. Świat zwierzęcy mitologiczny, cały należy do Słownika.

9) Obok zwierzęcia domowego musi stanąć wóz, uprząż i wszystko, co z tém jest w związku..., bistoryja popowozu, rzędu, siodła, uzdy i t. d.

10) Najpiérwotniejszym sposobem utrzymania życia były łowy na zwierza i połów ryb. Wiemy, że Polskę nie-

mal całą zalegały długo niezmierne lasów przestrzenie, nie rychło na role wydarte. Słownik więc musi dać wiadomość o łowach, myśliwstwie, jego języku, narzędziach używanych i o całym myśliwskim świecie, tak samo o rybołowstwie, o wodach, o połowie ryb, o przyrządach, sieciach, jazach i t. p.

11) Na wydartéj z pod lasów ziemi, zjawia się gospodarstwo rolne, w piérwotnéj swéj prostocie, która niemal do dni naszych się przeciągnęła.

Więc przychodzi roli uprawa i narzędzia używane, wszystkie, począwszy od pługa nasze własne, jako socha, radło, brona i t. p. Pług, jak mi się zdaje, niemcy wzięli od nas, wraz z jego nazwaniem. Zboża i jego rodzaje, sposób uprawy, zbiór i przechowywanie do ciekawych badań dostarczają obfitego wątku. Ani tu pominąć się godzi, w jak wielu starożytnych herbach naszych, narzędzia gospodarskie znajdujemy.

Zwyczaje gospodarskie, tradycyje, obrzędy przy siejbie i zbiorach.

12) Wiadomości o rzemiosłach w Polsce, poczynając od piérwotnych sposobach wyrabiania u nas naczyń glinianych; zbiorze, przygotowaniu, przędzeniu lnu i konopi, tkaninach, tkaczach, krosnach; o wyrobie kobierców, pasów, o szyciach wzorzystych, o farbach używanych; garbarstwie skór i wszelkich innych rękodziełach.

Tu należy górnictwo polskie, stare soli kopalnie i warzelnie; wytapianie rud żelaza, miedzi, srébra i t. p.

13) Życie domowe.

Zaludnienie podzielone na stany.

Niewolnik, rab, parobek.

Kmieć, osadnik, chłop.

Bezdomni, włóczęgi, żebracy.

Obcy — goście.

Osadnicy, Tatarowie, Żydzi, Karaici, Niemcy — Cyganie — Ormijanie. Prawa gości i osadników.

Mieszczanie i miasta.

Szlachta, jéj początek — Obyczaj i życie rycerskie. Przywileje szlacheckie, tradycyje — prawa i obowiązki.

Możni, primates, baronowie, senatorowie, wodze, wojewodowie.

Duchowieństwo i jego przywileje.

Książęta, królowie — Wybory królów — Koronacyje — Hołdy — Sądy królewskie — Dwór i życie — Wesela królów — Pogrzeby — Rodzina.

Rodzina. Kobiéta w Polsce. Stósunek obu płci, prawa niewiast. Dziewica — Miłość. Swaty — Zrękowiny — Obrzędy ślubne — Posag — Oprawa. Wiano. Wesele. Kobiéta w małżeństwie — Wierność małżeńska. Dziécię — Wychowanie. Stan wdowi.

Święta i Zabawy. Rok z przywiązanemi do niego obrzędami dawnemi i nowemi. Nowy Rok. Trzej królowie. Zapust. Mięsopust. Popielec. Post. Wielki Tydzień. Groby — Wielkanoc — Śmigus. Zielone Święta — Kupała — Sobótki i t. p. Gry dawne. Zagadki.

Choroba i léki. Baby — Zioła — Czary, zamawianie — Léczenie ran — Medycyna podaniowa — Apteczki — Lékarze — Łaźnie.

Śmierć. Pożegnanie, błogosławieństwo — testamenta — Obchody pogrzebowe — Trumna. Groby. Cmentarze. Krzyże i pomniki. Żałoba.

14) Życie publiczne. Wiece. Zgromadzenia ludowe — Sądy — Sejmy.

Forma rządu.
Urzędnicy Dworu i kraju.
Dwór i skład jego — Podróże królów — Życie na zamkach.
Prawo. Prawa zwyczajowe. Zbiory praw. Zwyczaje sądowe — Kary publiczne. Pręgierz. Kuna — Wieża — Fundum — Kat — Pachołkowie.
Handel. Gospody dla obcych — Targowiska. Jarmarki. Miary i wagi. Pieniądze.
Stósunki z sąsiadami. Granice od Niemiec, od Moskwy, od pogan i t. p.

15) Wojna. Rycerstwo polskie — Jazda — Piechota — Wojsko. Pospolite ruszenie — Pachołkowie. Ciury, Towarzysze — Wojska cudzoziemskie. Mundury — Stopnie i t. p.
Oręż i uzbrojenie. Broń odporna i zaczepna. Zbroje — Kolczugi — Pancerz — Tarcza. Hełm, Szyszak, Misiurka. Uzbrojenie konia — Ostrogi — Miecze, Szable, mieczyki. Włócznie i dzidy — Łuki, strzały kołczany.
Broń palna — Działa.
Obóz — Namiot — Wozy — Hulajgrody — Muzyka — Kotły i rogi — Chorągwie i proporce — Oznaki dowództwa — Buńczuki. Hetmani i wodzowie.
Mosty — Szpitale — ranni. Jeńcy wojenni.
Twierdze i zamki obronne [1]).

16) Życie duchowe. Religija.
Kościoły — Budowy kościołów. Architektura i jéj charakter w różnych epokach — Zewnętrzne kształty.
Rozporządzenie wewnętrzne — Kościoły drewniane — Cerkwie — Kościoły z muru — Kościoły Dunino-

---

[1]) Karliński o zamkach.

wskie — Kościoły obronne (incastellatae). Wieże i dzwonnice — Dzwony — Kostnice — Cmentarze.

Kruchta — Chór, ławy, posadzki — Krypta — Tęcza. Ołtarze — Obrazy — Posągi i t. p.

Sprzęt kościelny.

Muzyka kościelna i t. p.

Duchowieństwo świeckie. Biskupi — Kapituły — Probostwa.

Duchowieństwo zakonne. Klasztory — Ich budowa. Zakony.

Pustelnicy.

Służba kościelna. Dziady i baby.

Cerkwie — Zbory — Meczety i Bożnice. Monastery ruskie.

Obrzędy religijne, właściwości naszego kościoła.

Obrazy cudowne, pielgrzymki do nich. Wyliczenie ich — Koronacyje obrazów.

Oświata. Szkoły — Szkółki kościelne — Szkoły. — Akademije. Professorowie i t. p.

Nauki, dawane po szkołach — i ich rozwijanie się w kraju.

Pismo — Papier — Książki. Druki — Pieczęcie — Dyplomata.

Piśmiennictwo polskie. Poezyja ludowa — Podania ludu — Literatura łacińska, europejska i narodowa i t. d., i t. d.

Sztuki plastyczne — Rzeźba — Malarstwo — Budownictwo.

Zastósowanie sztuki do rzemiosł.

Muzyka.

Skréślony tu suchy skelet Słownika, któryby większego opracowania wymagał, aby o nim miał dać wyobra-

żenie, wskazuje tylko, jak olbrzymią pracą byłaby ta encyklopedyja narodowa.

W miarę, jakeśmy szli coraz daléj, przestrach nas ogarniał i zwątpienie: tysiące trudności w klasyfikacyi systematycznéj nastręczało się co chwila. Do panów należy roztrząsnąć wszystko, rozdzielić pracę i stanowczo określić jéj warunki; usunąć, coby się wam zdało zbytecznem, dodać, czego nie dostaje.

Właściwéj historyi taki Słownik wyrzec się musi, nie może żądać pełnego opisu kraju w różnych jego epokach; zdaje mi się jednak, iż bez wzmianki o miejscach, w których się pomniki i zabytki sztuki lub pamiątki historyczne znajdują, obejść się będzie trudno. Dlatego, do spisu wyrazów, bardzo niedokładnego, który tu przedstawiam, dołączam osobno wyliczenie miejsc, długiemi poszukiwaniami zebrane, również krytyki i dopełnienia wymagające:

Acheiropoïetes (obr. cudow.)
Adamaszek.
Adelajda (córka Kazim. Spr. Ikonografija).
Adopcyja (Rycers.)
Agnusek.
Akademije.
Alabaster.
Alabathys (Kos. lit.).
Alba.
Albertus (Typy).
Album.
Alchemija.
Aleksander Jagiell. (Ikonogr.)
Aleksander Witold. (Ikonogr.)
Alfabety.
Algis (Myth. lit.).
Alkiermes.
Altembas.
Alsbant.
Ambona.
Anioł (Ikonogr.).
Ancyz (Tamże).
Anna, król. węg. (Ikonogr.).
Anna Jagiellonka (tamże).
Anna (żona Zygmunta III.) (Ikonogr.).
Anny św. Bractwo.
Antepedium.
Aptéka.
Archezyja.
Architektura.

Arcybiskupi.
Aryjanie.
Aryjańskie groby.
Arkan.
Arsenał.
Artyści dramatyczni.
Aspelenie (Myth. lit.).
Astrolabium.
Astrologija.
Ataman.
Atrament.
August II. (Ikonogr.).
August III.
Augustyjanie.
Auxtote. (Myth. lit.)

Baba.
Baby.
Babińska Rzplta.
Babieniec.
Baczmagi.
Badian.
Bagno.
Bajki ludowe.
Bakałarz.
Bakalije.
Byk — Byki.
Baldachim.
Balsam — Balsamki.
Baltyk.
Balustrady.
Bałwany.
Balwierz.
Bandery.
Bania.
Banialuka.
Banicyja.
Bańki.
Bank.
Baran.
Baranek.
Barbara Jagiell.
Barbara Radziwiłłówna.
Baronowie.
Barstuki (Myth. lit.)
Barszcz.
Bartoszkowie.
Barwa.
Baszta.
Batory.
Bawoł.
Bazylijanie.
Bazyliszek.
Bębny.
Beczka.
Bednarze.
Bękart.
Bełt.
Benedyktyni.
Berło — berła.
Bernardyni.
Bezkrólewie.
Białozor.
Biblijoteki.
Bicze.
Biczownicy.

Bigos.
Biskup.
Biruta.
Bizun.
Błażéj (św.).
Błazen.
Bliźniaki.
Błogosławieństwo.
Bobry.
Bochen (chléb).
Bóg Ojciec (Ikonogr.).
Bogarodzica. (Ikonogr.).
Bojary.
Bójki.
Bolesław Wielki (Ikonogr.).
„ Chrobry.
„ Krzywousty.
„ Kędzierzawy.
„ Wstydliwy.
„ Łysy (Szl.).
„ Zyzooki (Szl.).
„ Wysoki.
Bona (Ikonogr.).

Bonifratele.
Boruta.
Boże Ciało.
Bożnica.
Bożogrobcy.
Bożociołkowie.
Bractwa.
Brakteaty.
Bransolety.
Brody.
Brony.
Bronz.
Brygitki.
Budownictwo.
Buk.
Buławy.
Buńczuk.
Burak.
Burmistrz.
Bursztyn.
Bnty.
Buzdygan.

Cechy.
Cecylija Renata.
Cegła — Cegły polewane.
Cekauz.
Cele.
Cepy.
Cerkwie.
Chałupa.
Chaty.
Chleb-y.

Choboty.
Chodaki.
Choina.
Chomąto.
Chorągwie -iewki.
Chorąży.
Chóry (Kościół).
Chrystus.
Chrzcielnice.
Chrzciny.

Chłop.
Ciboria.
Ciernie (Ikonogr.).
Cis.
Ciwun.
Comber.
Ćwieki.
Cyca (Myth).
Cyfry.
Cyganie.
Cymbały.
Cystersi.
Czapki.
Chustki.
Czarnoksięztwo.
Czarno-Bóg.
Czary.
Czasze (czary).
Czepiec.
Czerncy.
Czerwiec.
Czerwone złote.
Cześnik.
Czesław św. (Ikonogr).
Czumaki.
Czupryna.

Dąb.
Dąbrówka (Ikonogr.).
Dachy.
Dachówka.
Dalmatyka.
Deki na konie.
Delfin (Ikonogr.).
Delia.
Deliunak (Delutka).
Denary.
Derkacz (Zabawy).
Djabeł.
Dyplomy (Diplomata).
Doktorowie.
Dominikanie.
Domy.
Dwór.
Dwory Królów.
Dworzanin.
Drab.
Drabina.
Draganty (cukry).
Dramat.
Drezlowanie.
Drogi.
Drukarnie.
Drumla.
Drewniane budowy.
Drzewa.
Drzwi.
Duch św. (Ikonogr.).
Duchacy.
Duchowieństwo.
Dudek — Dudki.
Dudy.
Duninowskie kościoły.
Dusza. (Ikonogr.).
Dyby.
Dydki.
Dyamenty.

Dywany.
Dyptyk.
Dysputy.
Dyssydenci.
Dyzunici.
Dzbany.
Dziady.
Działa.
Dzieci.
Dzieciobójstwo.
Dziedzińce.
Dziegieć.
Dziesięciny
Dzida.
Dziewonia.
Dziedzilia.
Dzwony- onki.
Dzwonnice.

Eleonora król. (Ikonogr.).
Elekcyja.
Elżbieta (żona Zyg. Aug.).
Emalija.
Erazma pontyfikał.
Esterka.
Eufemija Domicilla.
Ewangelija. Rpm.
Ex-vota.
Exekucyje skazanych, (Kary).

Fajka.
Fajerwerki.
Ferezyja.
Ferton. (Wiardunk).
Ferdynand Karol.
Filigrany.
Filipond.
Filiżanki.
Flins (Myth.).
Flisacy.
Floryjan św.
Flota polska.
Franciszkanie.
Frankiści.
Francymer.
Fryderyk kardynał.
Fryderyk August.
Fryderyk Chrystyjan.
Fryzury.
Futra.

Gajda (muzyka).
Gaje święte.
Galicyja (Ikonogr.).
Garnce.
Garnki.
Gąsior (kara).
Gedrojć (człog.).
Gedymin.
Genealogiczne drzewa.
Gęś (atryb.).
Gęśla.
Giełdy (rozpady).
Giermak.
Giermek.

Gilotyna (Kalisz).
Gips.
Głowa (ubiór).
Gody.
Gomółki.
Gołąb (atryb.).
Góry — Górale.
Gorzałka.
Gościniec.
Gospody.
Grabie.
Gregoryjankowie.
Groby.
Grobowce.
Groby wielkopiątkowe.
Groble.
Grochowiny.
Grody.
Grodziska.
Gromnica.
Gronostaje.
Grosz.
Groty (włócznie).
Grusze — Gruszki.
Gry — zabawy.
Gryka.
Gryf.
Grzyb.
Grzywna.
Grzmisława (1258).
Gwardyja.
Gwiazda (atryb. Chodzenie z gw.).
Gwoździe.
Gzło.
Gzymsy.

Hajdamaka.
Hajduk.
Haki (herb).
Halsband.
Halstuch.
Halebardy.
Hamanowe ucho.
Harce.
Helena królowa.
Hełmy.
Henryk Pobożny.
Henryk IV. książę wrocł.
Henryk Walezyjusz.
Heraldyka polska.
Herby.
Herb Polski i prowincyj.
„ Szlachty.
„ ziem — miast.
Heroldowie.
Herowit (myth.).
Hetman.
Hołdy.
Honiło (myth.).
Horodyszcza.
Hostyje (opłatki).
Hucuły.
Humarze.
Hulajgrody.

Karły.
Karmazyny.
Karmelici.
Karp'.
Kartofle.
Kartuzi.
Karol Ferdynand.
Karykatury.
Karol XII.
Karpaty.
Karty pols.
Kary publiczne.
Kasztelan.
Kat.
Kąt.
Katafalk.
Kawa.
Kawka (muzyk.).
Kątyna.
Kazimierz św.
" Mnich.
" Sprawiedliwy.
" Wielki.
" Jagiellończyk.
Kielich.
Kiereja.
Kiełbasa.
Kilim.
Kiszka.
Kita.
Kirys.
Klaryski.
Klawicymbały.
Klasztory.

Klątwa kościelna.
Klicha.
Klepsydra.
Klęcznik.
Kłoda.
Klejnoty.
Klucze.
Kobiałka.
Kobiéta.
Kociuba.
Kocioł.
Kogut.
Koło -ła.
Koło rycerskie.
Kołczan.
Kołpak.
Kołnierz.
Kolumna.
Kołyska.
Kolęda.
Kołtun.
Komin -y.
Komnaty.
Komedyje.
Komora.
Komuniści. Karbosoli.
Konie.
Konik zwierzyniecki.
Kopije.
Kosz zaporożski.
Kotara.
Kozieł.
Konfesyjonał.
Koniuszy.

Laska.
Laski.
Latawiec -wica.
Lawaterz.
Ławy.
Łaźnie.
Lechy.
Leszki.
Lelum-polelum.
Lemiesze.
Leszek Biały.
„ Czarny.
Leszczyna.
Lew.
Lichtarze.
Ligwen (K. lit.).
Lilije.
Lipa.
Lipiec.
Lira — lirnicy.
Lis — lisiurka.
Lisowczycy.
Listy.
Litery.
Łokieć.
Łopata.
Łoś.
Łowczy.
Łowy.
Łozy.
Łóżka.
Lubczyk.
Ludomiłła (córka Miecz. I.).
Ludwik węg.
Łuki.
Lwarczyk.
Łysi.
Łyżki.

Malarstwo.
Malarze.
Małgorzata królowa.
Maltańscy kawalerowie.
Małwazyja.
Małżeństwo.
Mamki.
Manna.
Mappy.
Marchołt.
Markowie. (Kan. regul.).
Maryjanie.
Maryja królowa.
Maryja Kazimira.
Maryja Józefa.
„ Antonina.
Marzanna (myth.).
Masło.
Materyje.
Materyjał budowlany.
Matyjasz.
Meble.
Medale.
Męki (tortury).
Meczety.
Mennica.
Mendog.
Miasta.

Mieszczanie.
Miecze.
Mieczysław I.
Mieczysław II.
Miechy.
Miechowici.
Mieczowi rycerze.
Miedź.
Miedza.
Miednica.
Miniatury.
Miód.
Miesiące.
Misiurka.
Mitry książęce — biskupie.
Misy.
Missyjonarze.
Mléko.
Młodzianków św.
Młot.

Młyny.
Mogiły (Wandy, Krakusa).
Monastery.
Monety.
Monstrancyje.
Mory.
Morza.
Most.
Mozaika.
Msza św.
Mszały.
Mundury.
Mury.
Murarze.
Murzyn.
Muzyka.
Mycie rąk.
Mystagogija.
Myszy.

Nalewka.
Namioty.
Napoje.
Nawa.
Neofita.
Niedźwiedź.
Niemiec.
Niepokalanego Poczęcia ord.
Nierząd -nice.
Niewód.

Niewolnicy.
Norbertanki.
Nosze.
Nóty muzyczne.
Nota morum.
Nota linguae.
Noże.
Nożyce.
Nuncyjusze.
Nurek.

Obcęgi.
Obiad.

Obiata.
Obicia.

Pateny.
Patronowie polscy.
Pątnicy.
Paulini.
Paw'.
Paź.
Pelikan (godło).
Perewiski.
Pergrubios (myth.).
Perkun — Perun.
Peruka.
Piast — Piastowie.
Piątek — W. Piątek.
Pijatyki.
Piece.
Piechota.
Piekarze.
Pielgrzymi.
Pieniądze.
Pieprz.
Piernacz.
Pierścień.
Pies — psy.
Piętna.
Pijarowie.
Piła.
Piłat (pręgierz) o Biskup.
Piróg.
Pijstrzyc.
Pismo.
Piwnice.
Piwo.
Piżmo.
Placenta.

Płaszcz.
Płaszczenica.
Płomienie.
Pług.
Pochodnie.
Podarki.
Podkowa.
Podlasiacy.
Podłogi.
Poduszki.
Podole.
Podpisy.
Podpłomyk.
Podwoda.
Podwórce.
Podstarości.
Pogoń.
Pogrzeby.
Pojedynki.
Pokora.
Pokutnicy.
Pole — poléwka.
Poléwa.
Poleszucy.
Połoz.
Polska (uosob.).
Pomniki.
Pończochy.
Pop.
Popiel.
Popielice.
Popielnice.
Poroniec.
Portugały.

Posadzki.
Posągi.
Pospolite ruszenie.
Postoły.
Postrzyżyny.
Potwory.
Potrawy.
Powozy.
Powróz (godło).
Pozwy.
Prewet.
Prezbyteryjum.
Proca.
Procesyja.
Próg.

Prom.
Proso.
Prowe (myth.).
Przełaz.
Przemysłowy.
Przysięga.
Przywileje.
Pszczoły (Barcie).
Pszenica.
Puhary.
Pułapy.
Pustelnicy.
Puszczyk.
Puszka.
Puszkarze.

Radegast.
Radowina.
Radno.
Radło.
Raj.
Rak.
Ramy.
Raróg.
Rataj.
Ratusze.
Refektarze.
Reformaci.
Regelinda.
Ręka (symbol. błog.—monety Chrob.).
Rękawice.
Rękawy.
Rękawiczki.
Rękawka.

Rękojeść.
Rezurekcyja.
Rochici.
Rogi.
Rohatyny.
Roki.
Rondele.
Rosa.
Rosocha.
Rosomak.
Rów.
Róża.
Róża od papieża.
Różańce.
Rożen.
Rozstaje.
Rozwód.
Rucho (ogon).

Sobótka.
Sobota.
Sokół.
Sól.
Solniczka.
Sołoducha.
Sosna.
Sowa.
Spięcia. (Spinki).
Spodnie.
Sprzążki.
Sprzęty (dom.).
Srébro -a.
Środa (W. Tydzień).
Stalla.
Stanisław św. (Ikonogr.).
„ Kostka.
Stanica.
Stawy.
Stefan Batory.
Stoczek.
Stolec.
Stołp.
Stoły. — Stołki.
Stopy — Stopki.
Stosy (palenie na)
Straże nocne.
Stropy (soffito).
Strzały.
Strzelby.
Strzemiona.
Stuba.
Studnie.
Sucharki.

Sukiennice.
Sukmana.
Suseł.
Światybór.
Swantowit.
Świątynie.
Święta roczne.
Świéce.
Swidrygiełł. (Ikongrafija. Pieczęć).
Świnia.
Światłość (aureola).
Święcone.
Synagogi.
Szable.
Szachy.
Szafy.
Szałas.
Szańce.
Szarańcza.
Szata.
Szatan.
Szatra.
Szczepan (Św.).
Szczerbiec. — Szczerbczyk.
Szczur.
Szeląg.
Szewskie narzędzia (atryb. Święt.).
Szewc.
Szkło.
Szkoła.
Szlachta.
Szlaki.

Szopa elekcyjna.
Szopka.
Szpalery.
Szpalernicy.
Szpitale.
Szyldy.
Szyszak.
Szyszka.

Tabaka.
Tabory.
Tabakiery.
Tace.
Talary.
Tańce.
Taraban.
Tarcica.
Tarczan.
Tarcze.
Targowisko.
Tatarowie.
Teatyni.
Tęcza (kościół).
Toboła.
Tojad (akonit).
Tołombas.
Topielec.
Topola.
Topór. — Toporki.
Tortury.
Towarzysz.
Trąby. — Trąbki.
Trójca św. (Ikonogr.).
Trójnogi (godło ŚŚ.).
Trucizna.
Trumny.
Tryglaw (myth.).
Trynitarze.
Trybowane roboty.
Trybularze.
Trybunały.
Tryjumfy.
Tryzna.
Trzcina.
Trzykróle.
Tucichy.
Tumy.
Turcy.
Turnieje.
Tury.
Twardowski.
Tymfy.
Tyn.
Tytuń.

Ubiory.
Ucho. — Uszy (Haman).
Ul.
Ułani.
Upominki.
Upiór.
Urny.
Uzda.

Wacław św. Ikonogr.).
" król "
Wały.
Wanda.
Warzelnie.
Warzęcha.
Wędka.
Węże.
Węgierka (śliwa).
Węgieł (kamień węgielny).
Wełna.
Wezgłowie.
Wejdalota.
Wereszczaka.
Weseła.
Wjazdy (uroczyste).
Wiązanie.
Wiece.
Wiechy.
Wieńce.
Wielbłąd.
Wielki Tydzień.
Wieś.
Wieprz.
Wierzba.
Więzienie.
Więzy.
Wieże.
Wino.
Winnice.
Wiszar.
Wiśnie.
Wit św.
Witold.
Wizytki.
Wilija.
Wilija B. narodzenia.
Władysław Łokietek. (Ikngr.).
" Biały "
" Pobożny "
" Laskonogi. "
" Warneńczyk. "
" Jagiellończ. "
" IV.
" Opolski (pieczęć).
Włóczebne.
Włócznie.
Włoczkowie.
Włodarz.
Włoszczyzna.
Włosy.
Wniebowzięcie.
Wody.
Wódka.
Wojciech św.
Wojewoda.
Wojna.
Wojsko.
Wół.
Wola — Wole.
Wolne mnlarstwo.
Wołochy.
Wojłok.
Worki.
Wota.
Wozy.

Wschody.
Wrona.
Wróżba.

Wyżeł.
Wyżki.

Ząb.
Żaba (godło Świętych).
Zabawy. — Zabawki.
Zagroda.
Zając.
Zakonnicy ś. Romual. (Ikon.)
Zakony w Polsce.
Żale. — Żalniki.
Żałoba.
Zamki (Castra).
Zamki (zamknięcia).
Żarłoki.
Żarna.
Zasieki.
Zasłony kobiéce.
Zażynki.
Żbik.
Zbroja.
Zbytek.
Zdun.
Zégar.
Żegluga.
Żelazo.
Zielone (gra)
Zielone Święta.
Ziemomysł.
Ziemowit.
Ziemlanka.
Ziemiennik (myth.).
Zima.

Zimorodek.
Zimburka. (Ikonogr.).
Złotnik.
Złoto.
Złota Baba.
Złoty (pieniądz).
Znaki wodne (filigrany).
Znaki (Szyldy).
„ księgarzy.
Zofija córka Kazim. Jagiell.
Żona.
Żóraw (studnie).
Źródła.
Źrebię.
Żubr.
Zupa.
Żupan.
Żur.
Zwierciadła.
Zwierzyńce.
Zwierzęta dzikie.
Żydzi.
Zygmunt Kiejstutowicz.
„ I.
„ August.
„ III.
„ Kazimierz (syn Władysław IV.)
Żywica.
Żywność.
Żyto.

Alwernia.
Andruszów.
Arkadyja.

Babia góra.
Balice.
Balina (podol.).
Bar.
Barcin.
Baranów.
Bedlno.
Bendery.
Bendzin.
Bensow.
Bełz.
Bercza kartuzka.
Berdyczów.
Białoruś.
Białocerkiew.
Biała podlaska.
Białogród (Akkerman).
Białakrynica.
Białowieża.
Białynicze. (Obraz cudow.).
Białystok.
Biechów.
Biecz.
Bielany.
Birglów.
Biniszew.
Birże.
Biłgoraj.
Bnin.
Bochnia.
Bochotnica.
Bledzew.
Bodzentyn.
Bolesławice.
Bołszowice.
Borek.
Boreml.
Boruny.
Brahitów.
Bracław.
Brasław.
Borysów.
Brody.
Brodnica.
Bronowice.
Braunsberg.
Brzeg.
Brzeżany.
Brześć litewski.
Brześć kujawski.
Buczek.
Bug.
Bugaj.
Budsław.
Buczacz.
Bursztyn.
Budzanów.
Bydzów.
Busko.
Bydgoszcz.

Cecora.
Chęciny.
Chełm.
Chełmno.
Chléwiska.
Choroszcza.
Chotel czerw.
Chruślin.
Chroberz.
Ciechanów.
Ciechanowiec.
Ciepielów.
Cmielów.
Czarnca.
Czarnków.
Czarnocin.
Czarnokozińce.
Czarnolas.
Czarny Ostrów.
Czartoryja.
Czartorysk.
Czchów.
Czereja.
Częstochowa.
Czersk.
Czerna.
Czerniatyn.
Czerniowce.
Czerniaków.

Czerwieńsk.
Czerwony gród.
Czerwony dwór.
Czorsztyn.
Chocz.
Chocim.

Dąbrowa.
Dąbrowo (Sieradź).
Dąbrowno.
Dąbrowica.
Danków.
Daleszów.
Dederkały.
Dobromil.
Dobrzyca.
Dobrzyń.
Dorpat.
Druja.
Drohiczyn.
Dryjawica.
Dubiecko.
Dubinki.
Dubno.
Dukla.
Dünaburg.
Dunajowce.
Dünaminda.
Dybów.
Działoszyn.
Dziewałtów.
Dzików.
Dzisna.
Dziuryn.
Dźwinogród.
Dżygówka.

Ejsmonty (obr. cud.)
Elbląg.

Falenty.
Felsztyn.
Fischhausen.
Flatow.

Gardzienice.
Gdańsk.
Gdecz.
Gdów.
Gidle.
Giecz (Gdecz).
Gieranony.
Głogów.
Glotawa.
Głębokie.
Gliniany.
Gniezno.
Gołańcz.
Gołuchów.
Golejewko.
Gołąb'.
Gopło.
Góra.
Goślina murowana.
Gostynin.
Gostyń.
Goździków.
Goślice.
Grodno.
Gródek halicki.
Grodzisko. W. P.
Grojec.
Grudziądz.
Grünwald.
Gripsholm.

Halicz.
Habówka.
Harklowa.
Heilsberg.
Hodów.
Horochów.
Horodło.

Jabłonów.
Jahorlik.
Jagielnica.
Jampol.
Janów Zamojski.
„ podolski.
„ litewski.
„ biskupi.
Janowiec.
Jarosław (Obr. cud.)
Jasło.
Jazłowiec.
Jędrzejów.
Jedlno.
Jedlińsk.
Jewie.
Jeżów.
Iłża.

Inflanty.
Inowrocław.
Jurewicze.
Justowska Wola.
Iwanowice.
Iwonicz.

Kalisz.
Kałuski.
Kalwaryja Żebrzyd.
„ Góra.
„ Żmudzka.
Kamieniec podol.
„ litewski.
Kamienna.
Karczówka.
Karniszyn.
Kawnica.
Kasina.
Kazimierz biskupi.
„ nad Wisłą.
Kiejdany.
Kielce.
Kiernów.
Kije.
Kijów.
Kimborówka.
Klewań.
Kleck.
Klimontów.
Kleczew.
Kliszow.
Kłodawa.
Kłobuck.

Kobylin.
Kobyłka.
Kobylanka.
Kockenhusen.
Kokowina.
Kojdanów.
Kodeń.
Kołtów.
Komierów.
Koło.
Konin.
Końskie.
Konstantynów.
Konwalipki.
Koprzywnica.
Korczyn N.
Korzec.
Kościan.
Korzyń.
Kościelec.
Kowno.
Kotów.
Kozienice.
Koźmin.
Kraków.
Krasiczyn.
Kraśne.
Kraśnik.
Krasnobród.
Krasnystaw.
Krewo.
Krobia.
Królewiec.
Kropiwna.

Krościenko.
Krosno.
Krotoszyn.
Krupa.
Kruświca.
Kruszyna.
Kryłów.
Krzemieniec.
Krzepice.
Krzeszowice.
Krzywin.
Kujawy.
Książ.
Kurlandyja.
Kurpiatycze (obr. cud.).
Kornik.
Kurpie.
Kurmelany.
Kurzelów.
Knryłowce (mur. — zielone).

Labiawa.
Lachowce.
Laclawa.
Ładyżyn.
Ląd (Lęd).
Łącko.
Łagiewniki.
Łąki Bratijańskie.
Lanckorona.
Łańcut.
Łask.
Łaszczów.

Latyczów.
Łazienki.
Łęczyca.
Lelów.
Leśna.
Leszno.
Lézko.
Lewiczyn.
Leżajsk.
Lida.
Libusza.
Lipowiec.
Liw.
Litwa.
Łobżenica.
Łobzów.
Łohojsk.
Łopatyn.
Łomża.
Łopuszna.
Łosice.
Łoszokowice.
Łowicz.
Lubasz.
Lubar.
Luczyn.
Lubawa.
Lubartow.
Lubieszów.
Lubin.
Lublin.
Lubowla.
Lubawa.
Lnbraniec.

Łuck.
Ludzimierz.
Lwów.
Łysa góra.

Malborg.
Masłow.
Mazowsze.
Melsztyn.
Merecz.
Mejszagoła.
Międzybóż.
Miechów.
Miedzioł.
Mińsk.
Miedzienice.
Międzyrzecz ostrog.
Miedniki.
Miedżna.
Milatyn.
Mir.
Młodzawa.
Modliszowice.
Mogiła.
Mogilno.
Monasterzyska.
Mosina.
Mszczonów.
Mstów.
Myślenice.

Narwa.
Narwiliszki.
Nieborów.
Niepołomice.
Nieskienicze.
Nieśwież.
Nowogródek.
Nowy Targ.
Nowy Dwór.

Obertyn.
Obra.
Odechów.
Odrzykoń.
Ogrodzieniec.
Ojców.
Okolice.
Olesko.
Oleśnica.
Olita.
Oliwa.
Otyka.
Olkieniki.
Olkusz.
Ołobok.
Olszany.
Olsztyn.
Olszówka.
Opatów.
Opalenica.
Oporów.
Orynin.
Orsza.
Osieczna.
Osiek.
Ossolin.
Orla.

Ossiak.
Ostrabrama.
Ostałowice.
Ostróg.
Ostrów pod Leśną górą.
Ostrołęka.
Ostrzeszów.
Oświecim.
Oszmiana.
Owanta.
Owińsk.
Owrucz.

Pabianice.
Pajęczna.
Pampów.
Paniowce.
Paradyż.
Pasieczna,
Pełczyska.
Perepiatycha.
Piekary.
Pieniny.
Pieskowa Skała.
Piła.
Pilaszkowice.
Pilca.
Pińsk.
Pińczów.
Piotrków.
Piotrkowice.
Piotrowin.
Płock.
Płowce.
Pleśniany.
Poczajów.
Poddębce.
Podhorce.
Podgórze.
Podhajce.
Podkamień.
Pokucie.
Polanickie Bołdy.
Połock.
Połonga.
Poworze.
Poniec.
Poszyrwinty.
Pożajście.
Poznań.
Praga.
Prasnysz.
Prany.
Prusy.
Przemyśl.
Przedborz.
Przestrzelcze.
Przeworsk.
Puławy.
Pułtusk.
Pyzdry.

Rabsztyn.
Rabka.
Racat.
Raciążek.
Radasz.
Radecznica.
Radlin.
Radoszyce.
Radymno,
Radziejowice.
Radom.
Radoszkowice.
Radzyń.
Raj.
Rakowiec.
Raków.
Raudań.
Rawa.
Rodecznica.
Rogalin.
Rogów.
Rogożno.
Romburg.
Romnowe.
Rombin.
Równe.
Różana sapieżyńska.
Ruda (pod Wieluniem).
Rudawa.
Rydzyna.
Ryga.
Rykonty.
Rymanów.
Rypin.
Rytwiany.
Rzeszów.
Rzeczyca.
Rzym. (Pamiątki polskie).

Salińce.
Sambor.
Sącz N.
Sącz S.
Sandomierz.
Sanok.
Sarbiew.
Sąsiadowice.
Satanów.
Ściana (podolska).
Secemin.
Sawrań.
Sędziszew.
Sieciechów.
Sielce.
Siedliszcze.
Siemiatycze.
Sieniawa.
Sienno.
Siesiki.
Sieradz.
Skała.
Skalmierz.
Skałka.
Skąpe.
Skit.
Skole.
Skorule.
Skryhałów.
Skrzynno.
Skierniewice.
Słubice.
Smardzewice.
Smoleń.

Słuck.
Słupia.
Słupsk.
Smogulce.
Skrzydlna.
Smoleńsk.
Słonim.
Smotrycz
Sochachew.
Sobków.
Sokal.
Solec.
Soroka.
Środa.
Srem.
Stary Miedzioł.
Stanisławów.
Stasikról.
Starodub.
Stawiszyn.
Stawiszcze.
Stepań.
Stołpce.
Stopnica.
Strocz.
Stronibaby.
Strzelno.
Strzyżowice.
Studzianna.
Suchodoły.
Sulejów.
Sułoszowa.
Supraśl.
Sutkowce.

Świeć.
Swir.
Święciany.
Świętozmarsza.
Świerzeń.
Szadek.
Szamotuły.
Szaniec,
Szarogród.
Szczerzyc.
Szczepanów.
Szewno.
Szkłów.
Szkalmierzacy.
Szląsk.
Szmigiel.
Szumsk.
Szrańsk.
Szydłów.
Szydłowiec.
Szymbark.

Tajkury.
Tarczyn.
Tarłów.
Tarnoruda.
Tartak (obr. cud.)
Tarnów.
Tarnawa.
Tarnowiec.
Tczewo.
Tęczyn.
Teofilpol.
Terespol.

Tomaszew.
Toruń.
Trębowla.
Troki.
Trzemeszno.
Tuczno
Trzebinia.
Tulczyn.
Tuchów.
Tum.
Tuchoml.
Turobin.
Tykocin.
Tyniec,
Tynne (Tynna).
Tywrów.

Uchanie.
Uciana.
Ujazd.
Ujazdów.
Ukraina.
Uniejów.
Upita.
Urycz.
Urzędów.

Wąchock.
Wągłczew.
Warszawa.
Warta.
Wąszosz.
Wywolnica.
Werki.
Węgrów.
Wiedeń (Pam. pol.)
Wieleń.
Wielona.
Wieliczka.
Wilanów.
Wilno.
Wisła.
Wiślica.
Wiśnicz.
Wiśniowiec.
Włocławek.
Włostów,
Włoszczowa.
Wolbrom.
Wołyń.
Worniany.
Woźniki.
Wronki.
Wrocław.
Wyszków.
Wschów.

Zabieżów.
Zakliczyn.
Zakroczym.
Zamek. (Giełgud).
Zaniemyśl.
Zamość.
Zasław litewski.
„ wołyński,
Zator.
Zawada.
Zawichost,
Zawieprzyce.
Zbyszyn.
Zbaraż.
Zborów.
Zdzieszów.
Zebrzydowice.
Żębocin.
Żelechów.
Zeniszkowce.
Złoczów.
Zimne.
Zinków.
Znin.
Żółkiew.
Żórawno.
Zośle.
Żeromin.
Żwaniec.
Zwoleń.
Żyrowice.
Żyżmory.